

Смерть Артура. Графіка Обрі Бердслея

Мелорі Томас

ОЗНАЙОМЧИЙ ФРАГМЕНТ

Переклад — М. Стріха

© Видавництво «Богдан». Усі права застережено.

Фрагмент надано для ознайомлення. Повна книжка — nashaknyga.com.ua

Сер томас мелорі Смерть Артура Графіка обрі бердслея
«Смерть Артура» Томаса Мелорі: роман і навколо нього
(декілька слів від перекладача)

У 1485 році в історії Англії сталися дві визначні події. У битві біля Босворта зазнав поразки і був убитий Річард III, останній король з династії Йорків. Сьогодні дослідники погоджуються: Шекспір (чи той, хто писав під іменем актора Шекспіра) у своїй знаменитій трагедії зобразив його чудовиськом без достатніх на те підстав — Річард не був ані милосерднішим, ані кривавішим від своїх наступників чи попередників. А ось його історична доба таки була надзвичайно кривава. Три десятиліття війни між прибічниками Ланкастерів та Йорків, що точилася від 1455 року і закінчилася встановленням влади Тюдорів (саме на догоду Єлизаветі Тюдор, як вважають, і зробив Шекспір з Річарда III маніакального вбивцю), в насильницький спосіб забрали життя в кожного четвертого підданця Англійського королівства і призвели до тотального винищення майже сотні найвпливовіших аристократичних родин.

Того ж 1485 року в першій англійській друкарні, що діяла на той час уже дев'ять років у Вестмінстерському притулку, першодрукар Вільям Кекстон надрукував грубезну книгу під французькою назвою «La Morte d'Arthur» — «Смерть Артура». Автор, Томас Мелорі, виклав у ній тодішньою англійською мовою всі найголовніші лицарські легенди й оповіді, що вже кілька століть широко побутували не тільки в Британії, а й в усій середньовічній Європі.

Мелорі жив при самісінькому несміливому світанку англійського ренесансу (доба Відродження наставала в Англії значно пізніше й повільніше, ніж в Італії, а Середньовіччя трималося в різних своїх проявах міцніше й довше). Він сам ще був свідком лицарських турнірів, виховувався на переказах і нормах лицарської доби і неабияк пишався власним титулом лицаря. Але

сама ця доба, розквіт якої в Європі припав на XI–XIII століття, за часів Мелорі вже стрімко відходила в минуле.

Коротко нагадаю про загальновідомі, але важливі для розуміння всього подальшого речі. Лицарство виникло у Франкському королівстві більш-менш у часовому проміжку від Карла Мартела, який у 732 році зупинив наступ арабів на Європу, й до його онука Карла Великого (який на Різдво 800 року прийняв від Папи Лева III корону римського імператора). Тоді на місце анархічного пішого народного ополчення прийшло згуртоване й грізне військо кінних васалів, які отримували свої феоди від короля. Власне, і французьке слово *chevalier*, й італі йське *cavaliere*, і німецьке *ritter* (яке через польське *husarz* і народило нашого «лицаря») первісно означало те саме: «кінний воїн». Лицарська доба виро була свій спосіб життя, свої правила виховання й поведінки, свої етичні норми, се ред яких на вищих щаблях стояли вірність Богові, сюзеренові й Дамі, та свою літературу, підсумковим текстом якої й виявився роман Мелорі.

Ця «лицарська цивілізація» охоплювала майже всю середньовічну християнську Європу. Майже — бо наші предки виявилися на межі цієї цивілізації зі Сходом. Прийнята в нас за Княжої доби удільна система тримання земель відрізнялася від класичної феодальної. Відтак і двір Володимира Святославовича виявився не подібним до двору Карла Великого: він не народив свого «ідеального васала» Роланда, натомість дав життя билинним «богатилям» (яких у реальному житті, очевидно, заступали дружинники-варяги).

А двір «тестя європейських королів» Ярослава Володимировича порівнювати з двором його сучасників-Капетингів взагалі не випадає: тодішній Париж виглядав супроти Києва глухою провінцією, а домен французьких королів охоплював лише порівняно невелику область навколо Парижа, в сотні разів поступаючись за площею неозорим володінням київських «каганів».

Як стверджує відомий історик східноєвропейського середньовіччя Олександр Головко, літописці донесли до нас єдину згадку про висвячення на лицарів у Княжій Русі. Вона стосується подій осені 1149 — зими 1150 року, коли на допомогу князю Волинському Ізяславові Мстиславовичу, який боровся за київський стіл із Юрієм Довгоруком, прийшли краківський князь Болеслав Кучерявий і сандомирський князь Генріх. Коли об'єднане русько-польсько-угорське військо перебувало в Луцьку, за свідченням Іпатіївського літопису, «тут Болеслав опоясав мечем багатьох боярських синів». Чи здійснювали таке посвячення не лише прибульці, а й місцеві князі, і настільки унікальним було те, що відбулося в Луцьку, з огляду на прийняті тоді в нас практики — наразі невідомо і ледве чи буде колись із певністю встановлено.

Натомість панорама Луцька під час ініційованого великим князем Вітовтом з'їзду європейських монархів у січні 1429 року (Мелорі тоді був підлітком) цілком нагадала б нам усі візуальні стереотипи лицарської доби: там на тлі високих мурів замку Любарта ми побачили б блискучі лати німецького, польського, данського лицарства, що супроводжувало своїх володарів, уперемішку з багатим облаченням посланців Папи, пишними строями руських (староукраїнських) князів та екзотичними шатами московитів і татар.

Нагадаю про певні найважливіші реалії цієї доби, які потрібно розуміти, читаючи «Смерть Артура». Посвячення в лицарі в давні навіть для Мелорі віки появи лицарства зводилося до привселюдного вручення зброї, а лицарем в принципі міг зробитися будь-хто. Проте за доби розквіту лицарства ця церемонія вже набула виразно релігійного наповнення, їй передували нічне чування й служба Божа, зброю майбутнього лицаря почали освячувати на вівтарі, підкреслюючи тим обов'язок лицарства служити насамперед Богові. (Нагадаю — час найвищого піднесення

лицарства був водночас і часом Хрестових походів за відвоювання Гробу Господнього від «невірних»). А відтак саму цю церемонію доречно стало називати вже не «посвяченням», а «висвяченням».

Висвяченню повинно було передувати навчання майбутнього лицаря (насамперед — бойових мистецтв, їзди верхи, плавання й полювання, яке вважалося другим за почесністю після війни способом проведення часу; але так само — й геральдики, бо під час битв і турнірів дуже важливо було розрізняти супротивників за гербами, а також і гри на музичних інструментах та співів — вони були потрібні для куртуазного служіння Дамі). Цей майбутній лицар мусив пройти службу пажа, а потім джури-зброєносця при вже повноправному лицареві.

Герої Мелорі вже поголовно вміють читати й писати — хоч насправді за раннього Середньовіччя це було переважно прерогативою кліриків. Відомо, що Карл Великий міг ставити свій підпис латиною, але хоч і протегував гурткові вчених монахів у себе при дворі, сам читати так і не навчився.

Головною лицарською чеснотою вважали повсякчасне примноження слави — на війні, а коли війни не було, то на спеціально влаштовуваних турнірах і просто на двобоях, де лицарі билися за будь-якої нагоди. Утворився цілий прошарок мандрованих лицарів, які подорожували в пошуках поєдинків із собі подібними та всіляких інших пригод, як-от прохань скривджених дів та вдовиць про оборону, та боротьби з чудовиськами й велетами (в існування яких люди Середньовіччя свято вірили). Нарешті, лицарі охоче розшукували й усілякі священні реліквії, найперше місце серед яких посідав таємничий Святий Ґрааль.

До кодексу лицарської честі належало незламно тримати дане слово, не нападати з засідки, не бити беззбройного й лежачого, обороняти слабких, не кривдити жінок, завжди віддавати перевагу смерті перед ганьбою. Годі й казати, що ці благородні приписи

поводження з іншими стосувалися суто людей шляхетного стану — простолюдинів «за умовчанням» дозволялося топтати конем, а з простолюдинками — безперешкодно задовольняти свою пристрасть...

Візуальним образом лицаря є воїн у важких латах. Лицарський обладунок часом важив до 40 кілограмів, і тому пересуватися в ньому пішки на далекі відстані навіть дужий воїн фізично не міг. Відтак лицар вирушав на війну лише на коні, ведучи за собою пажів, джур і служок, а також запасних коней. (Зазначмо: убивати коня під супротивником навіть у бою було з погляду лицарської етики річчю сумнівною, чеснотою навпаки вважали допомогти підвестися супротивникові, що впав на землю, а за потреби «позичити» йому й свого коня та спис).

Лицарський поєдинок зазвичай починався з того, що вершники щодуху налітали один на одного, намагаючись поцілити списами. Коли списи ламалися, бій продовжували мечами чи булавами. Коли вершники падали (і мали потому сили підвестися), то далі билися пішими. На турнірах використовували спеціальні затуплені списи й забороняли «прямі» удари мечем, які важче було відбити (дозволялося бити лише «з замахом») — тому переважна більшість учасників турніру й залишалися живими. Під час бою «на життя і смерть» таких обмежень не існувало.

Але сама ця тактика бою, попервах ефективна, а потім фатально застаріла, й призвела до занепаду лицарства. Ще за сто років до Мелорі, під час Столітньої війни, маневрові англійські піші лучники та арбалетники з верстви вільних «йоменів» здобули під проводом легендарного «Чорного Принца» рішучу перемогу над неповерткою французькою лицарською кіннотою біля Пуатьє (1356). Відтоді закуте у важкі лати лицарство втратило своє головне значення — непереможної збройної сили.

А з тим почала розвалюватися і вся лицарська система. Втім, окремі пережитки її проіснували ще довго, а чимало елементів лицарського кодексу честі успадкувало нове дворянство-шляхта, яке в XVI–XVII століттях влаштовувало поєдинки з будь-якої нагоди, що бодай якимось, бодай трохи підважувала чинюсь честь (згадаймо про знамениті романи Александра Дюма-старшого з їхніми нескінченними дуелями!).

Таке «пізнє» лицарство існувало й на українських землях: за адаптованими до місцевих умов лицарськими законами жила «руська» шляхта Київщини, Брацлавщини, Чернігівщини та Волині доби «до Богдана Хмельницького». Як «лицарську» спільноту сприймали самих себе й козаки — і запорожці, і «лейстровики». Остаточно це лицарство згасло в нас разом із знесенням Гетьманщини й Січі, щоб знову відродитися у віршах романтиків, і насамперед — Шевченка. Але то вже зовсім інша історія.

Для нас натомість важливо інше. Томас Мелорі жив тоді, коли лицарство вже втратило своє військове значення, коли мандровані лицарі вже зникли як клас, коли люди вже здебільшого не вірили в чудовиськ та велетів, але коли пам'ять про давні лицарські подвиги була ще живою, коли етичний кодекс лицаря вважали ще актуальним (хоч і не завжди дотримувалися його в своїй повсякденній поведінці), коли книжки про лицарів (ще рукописні — свою Біблію Йоганн Гутенберг надрукував лише 1455 року!) були головною лектурою тодішніх освічених людей.

Про Томаса Мелорі відомо відносно небагато. Він народився між 1414 та 1419 роком у шляхетній родині в Воррікширі. Його батько, сер Джон Мелорі, був у графстві мировим суддею та обирався від нього до палати громад. Ще до 1441 року Томаса Мелорі було висвячено на лицаря — й він робиться професійним вояком. Трошки пізніше він одружується з Елізабет Велш — і вона народжує йому сина Роберта. Принаймні двічі, в 1443 і в 1449

роках, Томас Мелорі був обраний до палати громад — вперше від свого графства, потім від містечка, яке контролював Гемфрі Стеффорд, герцог Бекінгем, один із вождів Ланкастерів.

У 1455 році розпочалася війна, яку вже в XIX столітті з легкої руки Вальтера Скотта називатимуть «Війною Червоної та Білої троянд», і Томас Мелорі бере в ній активну участь — спершу по боці Йорків, а потім по боці Ланкастерів. За звичаєм тогочасної англійської шляхти, Мелорі не гребував також участю і в суто кримінальних наскоках і грабунках.

Вперше в крадіжці його було звинувачено ще зовсім молодим, у 1433 році. У 1450-му йому інкримінували вже спробу вбивства із засідки самого герцога Бекінгема, а також численні наїзди, крадіжки і принаймні два зґвалтування (вчинки під будь-яким поглядом для лицаря абсолютно табуйовані). Наступного року він потрапляє до в'язниці (причому впливовий герцог до кінця життя робиться його смертельним ворогом), потому виходить звідти на початку 1452-го (можливо, підкупивши наглядачів), але менш ніж за два місяці знову потрапляє за ґрати.

Цього разу Мелорі проводить в ув'язненні довго, хоч кілька разів (але щоразу безуспішно) намагається відкупитися з допомогою впливових земляків. І лише на початку 1461 року він дістає від короля Генрі VI помилування й дозвіл повернутися до свого маєтку. Цим і був зумовлений його перехід до табору Ланкастерів, по боці яких він бере участь у кількох битвах.

Але тогочасна Фортуна була надто нестала — й не лише щодо звичайних лицарів. Уже в березні того ж року Генрі Ланкастера було скинуто й на трон сідає Едвард IV Йорк. У 1468 році Мелорі звинувачують в участі в змові проти короля, і він знову потрапляє до знаменитої Ньюгейтської в'язниці в Лондоні.

Лише коли 3 жовтня 1470 року Ланкастери беруть короткочасний реванш і на трон на пів року знову повертається

Генрі VI, Мелорі виходить із тюрми. Але вже в квітні наступного 1471 року Едвард IV повертає собі корону, розбивши в битві й убивши єдиного сина Генрі, Едварда Вестмінстерського, а самого Генрі кинувши до Тауера, де той гине за місяць від руки підсланих королем-Йорком убивць.

Майже напевно ця зміна влади означала б і великі неприємності для Томаса Мелорі. Але невдовзі по виході на волю (і ще до повернення на трон Йорків) він встигає померти власною смертю 14 березня 1471 року. Поховано його було на цвинтарі поруч із в'язницею, де він писав свій роман «Смерть Артура», який врешті-решт і обезсмертив його ім'я.

Мелорі гадано почав писати цей величезний текст ще близько 1460 року, наприкінці свого найтривалішого ув'язнення, що закінчилося наступного року королівським помилуванням. Перетворенню кримінального злочинця на письм'я менника ми завдячуємо славетному мерові Лондона Річарду Віттінгтону (що пізніше зробиться героєм народних казок), який з філантропічних міркувань відкрив для в'язнів Ньюгейту доступ до книгозбірні в поблизькому монастирі францисканців. Гадають, що важливим чинником письменницького успіху Мелорі стало й те, що він зумів зберегти частину свого колишнього статку, а тому зміг влаштуватися в камері доволі, як на ті часи, комфортно, і там з головою поринути в рукописні книги створених численними попередниками лицарських романів. Завершив свою працю ув'язнений лицар у тюрмі між 4 березня 1469 року та 3 березня 1470 року — так засвідчив він сам в останніх реченнях останньої книги.

Результат компіляції Мелорі (де він інколи сумлінно переказував першоджерела, інколи — рішуче скорочував їх, а інколи, і що далі, то частіше — давав волю власній уяві) через чотирнадцять років по смерті лицаря-письменника й надрукував англійський продовжувач справи Гутенберга Вільям Кекстон,

забезпечивши авторові статус одного з класиків англійської та світової літератури.

До Мелорі вже існувала неозора «артуріана», в якій оповідалося про різні подвиги самого легендарного володаря і його звияжних лицарів Круглого Столу. В її основі лежали валлійські поеми, присвячені реальному вождеві кельтів-бриттів, який на межі V–VI століть очолив боротьбу проти англо-саксонського вторгнення і майже на пів століття затримав завоювання саксами основної частини Британії. Частина цих сюжетів знайшли відображення в знаменитому циклі валлійських середньовічних повістей «Мабіногіон».

Про Артура в своїй «Історії бриттів» повідомляє валлійський історик Ненній, що жив на межі VIII–IX століть. Про нього у XII столітті писав англійський клірик Джеффрі Монмутський у своїй *Historia Regum Britanniae* — «Історії королів Британії» — про яку вже в XX столітті Едмунд Чемберс сказав: «Жоден витвір уяви, за винятком “Енеїди”, не зробив більше для формування національної легенди». Справді, без цієї книги самосвідомість англійців, напевно, була б іншою, й інакшим виявився б і перебіг їхньої подальшої історії.

Адже у Джеффрі Монмутського Артур не лише відбиває напади саксів, а й перемагає римського імператора Луція Тиберія (якого насправді ніколи не існувало). Щоправда, вже з майже підкореної Італії Артур повинен повертатися додому: до нього дійшла звістка, що його небіж Мордред, якого він сам залишив урядувати замість себе, захопив не лише корону, а й заволодів королевою Гвіневерою. Артур перемагає і вбиває Мордреда, але сам зазнає тяжкої рани і його доправляють лікуватися на легендарний острів Авалон. Про смерть Артура Джеффрі Монмутський не сповіщає нічого — відтак англійці ще через століття не лише пишалися своїм славним предком, який переміг загарбників-саксів і підкорив Римську

імперію, а й сподівалися, що той досі десь переховується і чекає на свій час, щоб повернутися і знову правити Англією.

Згадані тексти Неннія і Джеффри Монмутського створювалися з претензією на «науковість» (хоч, за звичаєм того часу, й вони сповнені фантастичних подробиць; а в поемі «Життя Мерліна» фантазію Джеффри Монмутського вже нічого не стримувало, і він сам мусив пояснювати читачеві, чому Мерлін з його латинських віршів та з його ж таки латинської історії надто різні). Але невдовзі Артур з лицарями Круглого Столу переможно ступили по той бік Англійського каналу — і зробилися постатями європейського красного письменства.

Французові Кретьєну де Труа (творив теж у XII столітті, але в його другій половині) належить цикл із п'яти лицарських романів, де ми вже зустрічаємо Ланселота (цю пізніше центральну постать Артурового циклу Джеффри Монмутський взагалі не згадує ані словом), Трістана, Івейна, Парсеваля і таємничу чашу Святого Грааля, пошуками якої переймалося чи не все тогочасне лицарство.

У Граалі вбачали різне: чи то коштовну реліквію (камінь чи золото), чи то (найчастіше) — чашу, з якої Христос причащався на Таємній Вечері і яку було вивезено до Британії Йосипом Ариматейським разом із кількома краплями крові Спасителя. Вже в написаній на початку наступного XIII століття великій поемі німця Вольфрама фон Ешенбаха «Парсіфаль» пошуки Грааля (він для поета — саме камінь) відбуваються переважно в духовно-містичній площині.

Нарешті, у 1230-х роках з'явилася епопея з п'яти французьких лицарських романів («Історія Грааля», «Мерлін», «Книга про Ланселота Озерного», «Пошуки Святого Грааля», «Смерть Артура»). Вона, разом із написаним через століття англійським романом у віршах «Сер Гавейн та Зелений лицар» (у ній англійською альтернативою Ланселотові як протагоністові

Артурових легенд став небіж короля сер Гавейн із братами) та створеною десь тоді ж алітераційною англійською поемою «Смерть Артура», постали основними джерелами для компіляції Мелорі. (Художнє враження від старих англійських віршів посилювали не рими, а саме вигадливі співзвуччя-алітерації в кожному рядку; але вже під впливом Чосера та його «Кентерберійських оповідей» англійська поезія ще до Мелорі робиться римованою).

У своєму величезному (майже 60 друкарських аркушів!) романі англійський автор весь час покликається на «Французьку книгу», — хоч, як стверджують сучасні дослідники, насправді використовує й численні інші тексти своїх попередників. І почав роботу над своєю компіляцією Мелорі не з історії народження Артура, а саме з Артурової війни з Луцієм (книга п'ята за класичним поділом першодрукаря Вільяма Кекстона). А першоджерелом тут для нього стала саме англійська алітераційна поема другої половини XIV століття «Смерть Артура» й праця Джеффри Монмутського.

Адже про популярність Артурових легенд у тодішній Англії свідчить бодай початок знаменитої Чосерової оповіді Жінки з Бату, написаної десь за вісімдесят років перед романом Мелорі (і невдовзі по тому, як невідомий поет скомпонував поему «Смерть Артура»):

Артур королював за давніх днів, —
Британець всяк те в пам'яті лишив...

...

Далі — у повній книжці «Смерть Артура. Графіка Обрі Бердслея».
nashaknyga.com.ua